

tomiast materiałami tzw. późnozarubinieckimi występującymi na obszarach zajętych poprzednio przez kulturę zarubiniecką w czasach odpowiadających większej części okresu wpływów rzymskich w Europie Środkowej i bardzo wyraźnie różniącymi się od tych, które odpowiadają wczesnemu etapowi omawianej kultury.

Pierwszy tom „Sławiańskich Driewnosti Bielorusii” zawiera publikację i omówienie materiałów z grodziska i osady otwartej w Czaplynie, szczegółową analizę materiałów pochodzących z cmentarzyska w tejże miejscowości oraz rozważania na temat ogólnych zagadnień związanych z kulturą zarubiniecką — w szczególności jej gospodarki, związków z innymi kulturami oraz podziału na stadia chronologiczne i datowania absolutnego. Do analizy materiałów z Czaplina załączone są liczne zestawienia tabelaryczne, planiki przedstawiające rozmieszczenie poszczególnych elementów wyposażenia i obrządku pogrzebowego na cmentarzysku, diagram współwystępowania poszczególnych typów zabytków w zwartych zespołach grobowych oraz zestawienia typów uważanych przez autora za charakterystyczne dla poszczególnych, wyróżnionych przez niego stadiów kultury zarubinieckiej.

W tomie drugim zawarte są dalsze ogólne uwagi na temat kultury zarubinieckiej, w szczególności jej rozprzestrzenienia w poszczególnych stadiach rozwojowych, zróżnicowania lokalnego oraz stosunku do innych współczesnych jej kultur archeologicznych. Znajduje się tu również omówienie wszystkich cmentarzysk kultury zarubinieckiej z terenu Białorusi, do którego załączono tablice z rysunkami typów zabytków charakterystycznych dla poszczególnych faz chronologicznych na takich dużych cmentarzyskach, jak Wielemiczi I i II, Woronino, Siemuradcy i Otwierżiczi, a także kartogramy przedstawiające planografię tych cmentarzysk. Podobne tablice przewodnich typów zabytków opracowano dla materiałów ze środkowego Podnieprza (z obszaru Ukrainy) oraz z osady w Poczeple w dorzeczu Desny. Największą jednak objętościowo część tego tomu stanowi publikacja wszystkich zespołów grobowych z największego dotąd przebadanego, obejmującego 281 grobów cmentarzyska kultury zarubinieckiej z Czaplina. Oprócz systematycznego, konwencjonalnego opisu poszczególnych grobów znajduje się tu również tabelaryczne zestawienie obrządku pogrzebowego i inwentarza wszystkich pochówków. Zamieszczono tu także w formie uzupełnienia nie uwzględnione w tomie pierwszym rysunki zabytków odkrytych na osadzie i grodzisku w Czaplynie, w tym także takich, które pochodzą z epoki brązu i czasów Rusi Kijowskiej.

Trzeci tom cyklu zawiera na początku omówienie środowiska geograficznego, w którym rozwijała się kultura zarubiniecka, historię prowadzonych nad nią badań i poszczególnych typów stanowisk osadowych tej kultury: grodzisk typu półwyspowego i bagiennych oraz osad otwartych. Zamieszczono też analizę odkrytych na Białorusi importów grecko-nadczarnomorskich. Następny rozdział poświęcony jest cmentarzyskom, przy czym autor skoncentrował się przede wszystkim na ponownej publikacji opracowanych już poprzednio przez J. W. Kucharenkę i K. W. Kasparową materiałów z cmentarzyska Wielemicze II. W przeciwieństwie do tych autorów L. D. Poboł zamieszcza tablice z rysunkami zawartości zwartych zespołów grobowych, grupując je w ramach wyróżnionych przez siebie trzech stadiów chronologicznych „wczesnego etapu” kultury zarubinieckiej, wykorzystując przy tym również metodę planigraficzną oraz dokonując porównania materiałów z cmentarzysk w Wielemiczach II, Czaplynie i Korczewatym, reprezentujących trzy główne grupy lokalne kultury zarubinieckiej: poleską, górnodnieprzańską i środkowodnieprzańską. Publikowane już poprzednio materiały z Korczewatoje zostały również zilustrowane w omawianej pracy L. D. Poboła.

Wiele miejsca poświęcono w trzecim tomie „Sławiańskich Driewnosti Bielorusii” toponimice stanowisk kultury zarubinieckiej na całym obszarze jej występowania. Autor zajmuje się tutaj pochodzeniem nazw rzek i jezior, nad którymi położone są stanowiska archeologiczne, jak również nazwami własnymi tych sta-

nowisk, zestawiając te pierwsze z jednej strony według oznaczeń W. N. Toporowa i O. N. Trubaczewa, z drugiej zaś W. A. Żuczkiwicza, nazwy zaś stanowisk podając według W. A. Żuczkiwicza. Zajęcie się tą problematyką wiąże się ze znanym sporem na temat przynależności etnicznej kultury zarubinieckiej, a głównie z zagadnieniem bardzo długiego, według niektórych radzieckich językoznawców i archeologów (w szczególności W. W. Siedow), utrzymywania się na obszarze górnego Podnieprza, a nawet częściowo w dorzeczu Prypeci, ludności pochodzenia bałtyjskiego i skolonizowania tych terenów przez Słowian rzekomo dopiero w ostatnim ćwierćwieczu I tysiąclecia n.e. L. D. Pobol wskazuje na rozbieżność opinii językoznawców w tej sprawie podkreślając, że podczas gdy W. N. Toporow i O. N. Trubaczew widzą w hydronimii omawianych obszarów bardzo znaczny udział nazw pochodzenia bałtyjskiego, wyróżniając ich w białoruskiej części Podnieprza ok. 400, czyli blisko 70% wszystkich występujących tam hydronimów, to W. A. Żuczkiwicz większość tych nazw uważa za słowiańskie, przyznając bałtyjskie pochodzenie tylko 10—15 nazwom rzeczonym koncentrującym się w dorzeczu Berezyny. Udział nazw bałtyjskich jest znacznie większy w dorzeczu Niemna. Jeśli wziąć pod uwagę całość materiału toponomastycznego, to na Białorusi wyróżniają się tylko trzy wyraźne skupienia nazw pochodzenia bałtyjskiego: nadberezyńskie, lidzkie i w rejonie Kopyła i Uzdy, przy czym ich bałtyjska toponimika wykazuje znaczne różnice, wskazując na różnoczasowość slawizacji tych obszarów.

Większą część trzeciego tomu „Słowiańskich Driewnosti Biełorussii” zajmuje pełny katalog stanowisk wczesnego etapu kultury zarubinieckiej obejmujący ich topografię, często z załączonymi planami, dane o znaleziskach, łącznie z rysunkami ważniejszych zabytków, i pełną literaturę. Uwzględniono w nim również stanowiska położone na terenie RSFSR, a w sposób skrótowy (na podstawie pracy E. W. Maksimowa¹) także z obszaru Ukrainy. Wszystkie stanowiska zostały naniesione na załączoną mapę obejmującą całość zasięgu kultury zarubinieckiej.

W zakończeniu L. D. Pobol przedstawia krótkie podsumowanie swoich studiów nad kulturą zarubiniecką, zajmując się szczególnie zagadnieniami jej zasięgu, lokalnego zróżnicowania, kontaktów z innymi kulturami, chronologią i przynależnością etniczną, sygnalizując też problem badań nad dalszymi jej dziejami w okresie określanym przez niego jako późny etap kultury zarubinieckiej.

Wielka wartość omawianej tu pracy L. D. Pobola polega na zebraniu razem całości materiałów związanych z tzw. wczesnym etapem kultury zarubinieckiej, zestawieniu wszystkich należących do niej stanowisk i zamieszczeniu w całości największych i najważniejszych zespołów źródeł archeologicznych związanych z tą kulturą. W ten sposób udostępniona została w praktyce całość wydobytego dotąd materiału kultury zarubinieckiej. Należy podkreślić, że podobnie kompletnym zestawem materiału źródłowego nie dysponujemy w chwili obecnej właściwie dla żadnego z zespołów kulturowych współczesnych kulturze zarubinieckiej na pozostałych obszarach Europy. Znaczenia tego faktu nie sposób przecenić i dokonanie tego dzieła pozostanie trwałą zasługą L. D. Pobola. Na szczególne uznanie zasługuje przyjęcie zasady publikacji i ilustrowania w całości zwartych zespołów grobowych, z czym niestety rzadko spotykamy się w archeologii radzieckiej. Ułatwia to bardzo wykorzystanie tych materiałów do każdego dowolnego celu, jak również kontrolę wniosków wysuniętych na ich podstawie przez autora. Dodatkową pomoc stanowią tu liczne zestawienia tabelaryczne i kartogramy, w których szeroko zastosowano metodę planigrafii, czyli stratygrafii horyzontalnej. Przedstawienie w powyższy sposób dwóch największych cmentarzysk kultury zarubinieckiej — w Czaplynie i Wielemiczach II — stanowi szczególnie cenny wkład L. D. Pobola do

¹ E. V. Maksimov, *Sredne Podneprovje na rubeże našci ery*, Kiev 1972.

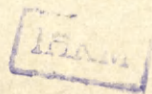
poznania kultury dwóch ostatnich stuleci p.n.e. i początków n.e. i znaczenie tego faktu wykracza znacznie poza lokalną problematykę kultury zarubinieckiej.

Na uwagę zasługuje przedstawienie przez L. D. Pobolą odmiennego od dotychczasowych systemu chronologii kultury zarubinieckiej. Bazując na współwystępowaniu charakterystycznych typów zabytków w zwartych zespołach grobowych oraz na danych planigrafii dużych cmentarzysk — w szczególności Czaplina i Wielmiczy II — wyróżnia on w ramach wczesnego etapu kultury zarubinieckiej trzy zasadnicze stadia chronologiczne. Pierwsze z nich charakteryzuje niewystępowanie jeszcze w wyposażeniu grobowym fibul, kontakty z późną kulturą scytyjską i dość liczne występowanie importów. Ze względu na małą ilość przewodnich typów zabytków wyróżnianie tego stadium może nasuwać pewne wątpliwości, na jego rzeczywiste istnienie wskazuje jednak planigrafia cmentarzysk.

Dla stadium drugiego charakterystyczne są fibule o konstrukcji środkowolateńskiej, dla stadium zaś trzeciego — fibule o konstrukcji późnolateńskiej. Wbrew przeważającym dotąd opiniom L. D. Pobol kwestionuje więc pogląd o współczesnym występowaniu obok siebie zapinek środkowolateńskich, w tym także tzw. fibul zarubinieckich i młodszych od nich typologicznie zapinek o konstrukcji późnolateńskiej. Jego stanowisko uzasadnia bardzo rzadkie występowanie tych form w tych samych zespołach grobowych, jak również planigrafia cmentarzysk. Przemawia za tym także sytuacja panująca na terenie środkowej Europy, gdzie w świetle nowszych szczegółowych studiów nad chronologią młodszych faz okresu lateńskiego stwierdzamy również powszechne wypieranie fibul o konstrukcji środkowolateńskiej przez zapinki późnolateńskie, choć niektóre warianty zapinek środkowolateńskich utrzymują się znacznie dłużej, sporadycznie aż do początków okresu rzymskiego. Jest rzeczą wysoce prawdopodobną, że na obszarze kultury zarubinieckiej znajdującej się w kręgu oddziaływań lateńskich stosunki kształtowały się podobnie i że zmiany w przeważającej konstrukcji fibul odbywały się w zbliżonym rytmie jak na terenach położonych dalej ku południowi i zachodowi. Niewykluczone jednak, że niektóre późne typologicznie odmiany zapinek zarubinieckich, jak np. typ V wg A. K. Ambroza, przetrwały rzeczywiście dłużej, jak na to wskazuje zespół z Hryniewicz Wielkich gr. 13, gdzie zapinka taka wystąpiła razem z późnymi fibulami oczkowatymi typu A. 53 i A. 58—59². Kwestionowanie zwartego charakteru tego zespołu przez L. D. Pobolą nie jest uzasadnione, należy jednak podkreślić, że stanowi on jak dotąd wypadek całkowicie odosobniony. Niewątpliwie problem datowania poszczególnych typów i odmian zapinek występujących na obszarze kultury zarubinieckiej będzie jeszcze wymagał dalszych szczegółowych studiów, zasadniczo jednak stanowisko L. D. Pobolą uważającego zapinki środkowo- i późnolateńskie za wyznaczniki dwóch różnych faz chronologicznych kultury zarubinieckiej wydaje się generalnie biorąc słuszne. Nie wyklucza to istnienia okresu zazębiania się użytkowania tych fibul ani też możliwości dłuższego przetrwania niektórych zapinek o konstrukcji środkowolateńskiej.

Pobol przeszuwa znacznie wstecz dolną granicę występowania kultury zarubinieckiej, datując pierwsze jej stadium od ok. połowy III w. do ok. połowy II w. p.n.e., stadium drugie od połowy II do połowy I w. p.n.e., a stadium trzecie na drugą połowę I w. p.n.e. i I w. n.e. Zbiega się to z narastaniem wskazówek przemawiających za wcześniejszym niż to powszechnie czyniono do niedawna datowaniem synchronizujących się z okresem występowania kultury zarubinieckiej tzw. późnolateńskich materiałów z terenu Europy Środkowej, które odpowiadają nie tylko, jak sądzono, okresowi La Tène D na obszarze celtyckim, ale także co najmniej La Tène C₂, a być może i C₁. Początki intensywnej „latenizacji” pół-

² Z. Szmit, *Sprawozdanie z poszukiwań w Hryniewiczach Wielkich koto Bielska Podlaskiego*, Wiad. Arch., t. VII: 1922, s. 113—115, ryc. 97—100.

nocnej części Europy Środkowej przypadałyby więc zapewne na pierwsze dziesięciolecie II w. p.n.e. Chronologię taką popierają znaleziska amfor hellenistycznych datowanych na lata 220—180 p.n.e. występujących w osadach kultury Poienești-Lukaszewka w Mołdawii³, którą to kulturę można znów synchronizować z młodszym okresem przedrzymskim w północnej części Europy Środkowej. Podobnie datowane ułamki amfor znane są też zresztą i z osad kultury zarubinieckiej na środkowym Podnieprzu. Jeżeli przyjmujemy istnienie w ramach kultury zarubinieckiej jej najstarszej fazy wyprzedzającej pojawienie się fibul o konstrukcji środkowolateńskiej, to datowanie jej początków na ok. połowę III w. p.n.e., jak to czyni L. D. Pobel, leży w sferze możliwości.

Co do datowania cezury pomiędzy drugim a trzecim stadium kultury zarubinieckiej, to biorąc pod uwagę dane przemawiające za pojawieniem się fibul późnolateńskich (zwłaszcza fibul nauheimskich) w Europie Zachodniej i Środkowej prawdopodobnie co najmniej już w początkach I w. p.n.e.⁴ można by się liczyć z datą jeszcze wcześniejszą niż ta, którą przyjmuje L. D. Pobel. Ponieważ jednak późnolateńskie fibule występujące na obszarze kultury zarubinieckiej reprezentują głównie młodsze stadia rozwojowe tych zapinek (z reguły posiadają one dolną cięciwę), datowanie ich pojawienia się tutaj na ok. połowę I w. p.n.e., lub nawet jeszcze nieco później może odpowiadać rzeczywistości.

Głębszego zastanowienia się wymagałaby natomiast kwestia, czy czas trwania trzeciego stadium kultury zarubinieckiej można przeciągać aż do końca I w. p.n.e., czy też zgoła do początków II w., jak również, czy stadium to jest tak jednolite, jak to przyjmuje L. D. Pobel. Wątpliwości budzi zwłaszcza włączenie do zapinek „późnolateńskich” zapinek z pełną pochewką określanych przez A. K. Ambroza⁵ jako „wojskowe” i przyjmowanie dla nich tej samej chronologii co dla fibul o ramowatej lub ażurowej pochewce. Co prawda w gr. 246 w Czaplinie zapinkę taką znaleziono wraz z fibulą o konstrukcji środkowolateńskiej, co sugerowałoby wczesne datowanie pojawienia się tego typu. Z drugiej strony w gr. 25 na tym cmentarzysku zapinka z pełną pochewką wystąpiła razem z fibulą z podwiniętą nóżką, wobec jednak wczesnego pojawienia się takich fibul w Europie Wschodniej nie stanowi to pewnej podstawy do datowania tego zespołu. W każdym razie wydaje się, że przede wszystkim dla fibul „wojskowych” wchodzi w rachubę datowanie ich na I w. n.e., chociaż nie wynika to jednoznacznie z materiałów analizowanych przez L. D. Pobolę. Mniej prawdopodobny jest tak długi okres użytkowania właściwych fibul „późnolateńskich” o ramowatej lub ażurowej pochewce. Na terenie Europy Środkowej wychodzą one z użycia najpóźniej w ciągu pierwszej połowy I w. n.e. — w ciągu stadium B i to głównie we wcześniejszym jej odcinku. Na terenie kultury zarubinieckiej mogły one przetrwać nieco dłużej, niemniej przyjmowanie chronologii diametralnie odbiegającej od środkowo- i północnoeuropejskiej nie wydaje się zbyt prawdopodobne.

Jako charakterystyczne dla późniejszego — czwartego — słabo się zresztą zaznaczającego stadium chronologicznego kultury zarubinieckiej wymienia L. D. Pobel m. in. późne zapinki oczkowate. W środkowej i północnej Europie są one za-

³ M. Babes, *Germanische latènezeitliche Einwanderungen im Raume östlich der Karpaten (zum heutigen Stand der Forschung über die Poienești-Lukaszewka-Kulturgruppe)*, Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques, t. III, Beograd 1973, s. 210.

⁴ R. Christlein, *Datierungsfragen der Spätlatènezeitlichen Brandgräbern Südbayerns*, „Bayerische Vorgeschichtsblätter”, t. 29: 1964, s. 241—249; O. H. Frey, recenzja: G. Maahr, *Die jüngere Latènekultur des Trierer Landes (Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*, t. 12, Berlin 1967), „Acta Praehistorica et Archaeologica”, t. I: 1970, s. 213—215.

⁵ A. K. Ambroz, *Fibuly juga evropejskoj časti SSSR*, Moskva 1966, s. 23—25.

sadniczo charakterystyczne dla wczesnego odcinka fazy B₂, czyli w przybliżeniu dla ostatniego ćwierćwiecza I w. i początków II w. n.e. Na terenie kultury zarubinieckiej zapinki takie znaleziono we wspomnianym wyżej wyglądającym dość zagadkowo zespole grobowym z gr. 13 w Hryniewiczach Wielkich, wraz z późnym wariantem „środkowolateńskich” fibul zarubinieckich, a poza tym znane są ze stanowisk kultury zarubinieckiej na środkowym Podnieprzu (Tacenki, Ljuteż, Zarubincy). Ich relacja do stadium III L. D. Pobola nie jest w pełni jasna, jednak zdają się one zajmować późniejszą raczej niż to stadium pozycję chronologiczną. Podsumowując te uwagi sądzę, że — jak tego nie wyklucza również L. D. Pobol — należy poważnie brać pod uwagę możliwość nieco krótszego okresu trwania trzeciego stadium kultury zarubinieckiej, a tym samym w ogóle całego „wczesnego etapu”, a w każdym razie masowego występowania charakterystycznego dlań materiału. Takie przypuszczenie wysunął już w odniesieniu do obszaru środkowego Podnieprza M. B. Szczukin⁶. Przyjęcie takiej ewentualności zwiększa lukę w dobrze datowanych wyznacznikach chronologicznych, istniejącą pomiędzy trzecim stadium wczesnego etapu kultury zarubinieckiej a znanymi dotąd materiałami typu Abidnia-Taimanowo, można jednak sądzić, że dalsze systematyczne badania wykopaliskowe przyniosą jej wypełnienie.

Jeżeli chodzi o problem genezy kultury zarubinieckiej, to pogląd L. D. Pobola przyjmującego, że rozwinęła się ona na bazie poprzedzającej ją i zajmującej w przybliżeniu to samo terytorium kultury miłogradzkiej, wydaje się być najbardziej prawdopodobny. Oddziaływania idące z zachodu, z obszaru kultury pomorskiej miały raczej, tak jak to przedstawia L. D. Pobol, jedynie lokalne znaczenie i mało przekonujące jest przypisywanie im decydującej roli w procesie formowania się kultury zarubinieckiej. Na jej „habitus” poważny wpływ wywarły natomiast impulsy wychodzące ze środowiska kultury lateńskiej, jednakże proces „latenizacji” miał tutaj odmienny charakter i przebieg niż w Europie Środkowej i można sądzić, że wpływy lateńskie przenikały tu raczej z południowego zachodu, poprzez obszary wschodniej części Kotliny Karpackiej. Wskazują na to m. in. bliskie podobieństwa pomiędzy fibulami zarubinieckimi a niektórymi zapinkami występującymi na terenie Jugosławii⁷.

Zasadnicze znaczenie posiada problem etnicznej przynależności ludności kultury zarubinieckiej. Niestety dla okresu jej istnienia brak jest jakichkolwiek danych źródeł pisanych, które mogłyby pomóc w rozwiązaniu tej zagadki. Jedynie z końcowym odcinkiem wczesnego etapu kultury zarubinieckiej można by ewentualnie połączyć pochodzącą z końca I w. n.e. relację Tacyta o Wenedach, umieszczającą ten lud pomiędzy siedzibami Fennów a Peucynów, czyli na terytorium, które w przybliżeniu może odpowiadać zasięgowi kultury zarubinieckiej.

Wiele danych przemawia za tym, że na terenie przeważającej części środkowego i górnego Podnieprza należałoby lokalizować siedziby językowych przodków Słowian w okresie poprzedzającym wielką historyczną wędrówkę ludów słowiańskich w V—VII w. n.e.⁸ W dawniejszej literaturze zarówno radzieckiej, jak i polskiej kultura zarubiniecka uważana była dość powszechnie za słowiańską. Pogląd ten został jednak później zakwestionowany na podstawie badań językoznawców W. N. Toporowa i O. N. Trubaczewa, dopatrujących się w hydronimii górnego, a nawet częściowo środkowego dorzecza Dniepru bardzo poważnego udziału nazewnictwa bałtyckiego. Bazując na ich stwierdzeniach wielu archeologów radziec-

⁶ M. B. Ščukin, *Sarmatskie Pamjatniki srednego Podneprovja i ich sootnošenje s zarubineckoj kulturoj*, „Archeologičeskij Sbornik”, z. 14, 1972, s. 41—52.

⁷ Z. Woźniak, *Wschodnie pogranicze kultury lateńskiej*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1974, s. 160.

⁸ K. Moszyński, *Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego*, Wrocław—Kraków 1957; H. Ułaszyn, *Praojczyzna Słowian*, Łódź 1959.

